

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 39 (2018)

Δελτίον ΧΑΕ 39 (2018), Περίοδος Δ'. Αφιέρωμα στη μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα

Εμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική

Γεώργιος ΒΕΛΕΝΗΣ (Georgios VELENIS)

doi: [10.12681/dchae.18469](https://doi.org/10.12681/dchae.18469)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΕΛΕΝΗΣ (Georgios VELENIS) Γ. (2018). Εμπνευση και δημιουργία στη βυζαντινή αρχιτεκτονική. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 39, 67–82. <https://doi.org/10.12681/dchae.18469>

Γεώργιος Βελένης

ΕΜΠΝΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑ ΣΤΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ

Στο άρθρο εξετάζονται οι παράγοντες που καθόρισαν την εξελικτική πορεία της χριστιανικής ναοδομίας από τον 4ο αιώνα έως την ύστερη βυζαντινή περίοδο. Ανάμεσά τους περιλαμβάνεται και η ανάγκη έκφρασης της χριστιανικής ιδεολογίας σε επίπεδο αρχιτεκτονικής σύλληψης. Οι αρχιτέκτονες αντλώντας από περίκεντρα θολωτά κτήρια και ξυλόστεγες βασιλικές δημιουργούν δομικές συνθέσεις με κυρίαρχο το στοιχείο του τρούλου. Στα χρόνια της Εικονομαχίας, επικρατούν οι σταυρικές συνθέσεις, οι οποίες καλλιεργούνται ποικιλότροπα στους μετέπειτα χρόνους. Μετά τα τέλη του 9ου αιώνα, καθοριστικό ρόλο στην εξέλιξη της ναοδομίας διαδραμάτισε ο μοναχισμός.

The article deals with the factors that determined the evolution of Christian church-building from the 4th century to the Late Byzantine period. These factors include the need for expressing Christian ideology at the level of architectural conception. The architects, influenced by centrally domed buildings and timber-roofed basilicas, created dromic buildings with the dome as the dominant feature. During the period of Iconoclasm cross-shaped compositions predominated, which were propagated in various ways in later centuries. After the end of the 9th century, monasticism played a defining role in the development of church building.

Λέξεις κλειδιά

Βυζαντινή αρχιτεκτονική, συμβολισμοί, περίκεντρα κτήρια, σταυροειδείς ναοί, βασιλικές, υπερώα, μεσοπατώματα, διπλός στυλοβάτης.

Keywords

Byzantine architecture; symbolism; centrally planned buildings; cross-shaped churches; basilicas; galleries; entresols; double stylobate.

Η ανάπτυξη των βυζαντινών σπουδών εντός του 20ού αιώνα συνέβαλε στην ανατροπή παλαιότερων απαξιωτικών απόψεων για τη βυζαντινή αρχιτεκτονική, σε βαθμό που μπορεί πλέον να γίνεται λόγος για μια υψηλής ποιότητας τέχνη¹. Είναι ένα φαινόμενο που σε μεγάλο βαθμό οφείλεται στο γεωγραφικό εύρος του βυζαντινού κράτους, στην υπερχιλιετή διάρκεια

της ζωής του και, κυρίως, στην επιβολή του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του άλλοτε ελληνορωμαϊκού κόσμου, στα τέλη του 4ου αιώνα. Έως εκείνη την εποχή η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική δεν έχει να επιδείξει κάτι διαφορετικό πέρα από τους καθιερωμένους κτηριακούς τύπους των αυτοκρατορικών χρόνων. Σε πόλεις μικρού και μεσαίου μεγέθους το πλέον σύνηθες ήταν η χρήση ευκτήριων οίκων καθώς και η ανέγερση κάποιων απλών αιθουσών, όπως συμβαίνει, αντίστοιχα, στην περίπτωση της οικίας στη Δούρα-Ευρωπό² και της λεγόμενης βασιλικής του Παύλου στους Φιλίππους³. Φυσικά, σε μεγαλουπόλεις θα ήταν

* Ομότιμος Καθηγητής του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του ΑΠΘ, velenis@hist.auth.gr

¹ Οι σχετικές εκτιμήσεις έχουν βαθιές ρίζες και ξεκινούν ήδη από τα χρόνια της Αναγέννησης, σε μια εποχή που κάτω από το πρίσμα της κλασικής αρχαιότητας θεωρούσαν τη βυζαντινή αρχιτεκτονική και γενικότερα τη χριστιανική τέχνη ως βάρβαρη και σκοταδιστική, βλ. Π. Μιχαήλ, *Αίσθητική θεώρηση της βυζαντινής τέχνης*, Αθήνα 2006, 3-9.

² Χ. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, Β', Αθήνα 1994, 23.

³ Στ. Πελεκανίδης, «Ανασκαφή Φιλίππων», *ΠΑΕ* 1975, Α', 96-102, πίν. 93β, παρένθετος πίν. F.

αναμενόμενη η ύπαρξη κάποιων τύπων με αρχιτεκτονικές προθέσεις, αλλά και αυτό εξαρτιόταν από την ποσοστιαία αναλογία των χριστιανών καθώς και από την οικονομική κατάσταση της οικείας κοινότητας. Για παράδειγμα, στην εντός τειχών πόλη της Θεσσαλονίκης δεν έχει προκύψει καμία ένδειξη παρουσίας επισκοπικού ναού τον 4ο αιώνα. Εξάλλου, σε όλους τους αυτοκρατορικούς χρόνους, η χριστιανική κοινότητα της Θεσσαλονίκης ήταν από τις φτωχότερες, με περιορισμένο αριθμό μελών, προερχόμενων ως επί το πλείστον από την κατώτερη οικονομικά τάξη, όπως συνάγεται από τα ενεπίγραφα ταφικά μνημεία της⁴.

Ανάλογη θα ήταν η κατάσταση και σε άλλες πόλεις με ισχυρή ελληνιστική παράδοση, φαινόμενο που ισχύει αναμφίβολα στον ευρύτερο χώρο του Ανατολικού Ιλλυρικού καθώς και στα παράλια της Μικράς Ασίας. Αντιθέτως, όπως προκύπτει και πάλι από ενεπίγραφα ταφικά μνημεία, σε πόλεις της Μέσης Ανατολής με ισχυρή παράδοση στις μονοθεϊστικές θρησκείες υπερίσχυαν πληθυσμιακά οι χριστιανικές κοινότητες⁵. Ως εκ τούτου, δικαιολογείται η προϊούσα ανάπτυξη της παλαιοχριστιανικής τέχνης σε περιοχές που βρίσκονταν υπό τον έλεγχο του πατριαρχείου της Αντιόχειας, συμπεριλαμβανομένων και των Αγίων Τόπων, όπου η εξαρχής χριστιανική χρήση μεγάλων κτηρίων του 4ου αιώνα είναι βεβαιωμένη, τόσο ανασκαφικά όσο και από γραπτές μαρτυρίες.

Μια άλλη περιοχή όπου είχε αναπτυχθεί η παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική, ήδη από τον 4ο αιώνα, ήταν η ιταλική χερσόνησος και, ειδικότερα, το κεντρικό και το βόρειο τμήμα της, με εξέχοντα κέντρα τη Ρώμη και το Μιλάνο. Στο δεύτερο εκείνο διοικητικό

κέντρο του ρωμαϊκού κράτους, τα γνωστά Μεδιόλανα, κατέφευγαν συχνά οι αυτοκράτορες, γεγονός που δημιουργούσε κατάλληλες συνθήκες για ανάπτυξη υψηλής αρχιτεκτονικής. Ωστόσο, τόσο στη Ρώμη όσο και στο Μιλάνο, ελάχιστα είναι τα μνημεία του 4ου αιώνα που θα μπορούσαν να συνδεθούν κατ' αποκλειστικότητα με τον χριστιανισμό. Δηλαδή, δεν αποκλείεται ορισμένα από τα μεγάλα χριστιανικά κτήρια εκείνων των πόλεων να είχαν κτιστεί είτε ως μαιωλεία, είτε ως χώροι αυτοκρατορικής λατρείας ή άλλης δημόσιας χρήσης και στη συνέχεια, μετά την υποχώρηση του παγανισμού, να πέρασαν στη δικαιοδοσία των τοπικών επισκόπων.

Η περίπτωση ανίδρυσης μεγάλων μαρτυρίων στη Δύση, ανάλογων με εκείνα της Ανατολής του 4ου αιώνα, δεν έχει επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, με εξαίρεση τον σταυρικό ναό των Αγίων Αποστόλων στο Μιλάνο⁶. Εξάλλου, τα όρια διάκρισης ανάμεσα στα παγανιστικά μαιωλεία και τα μαρτύρια είναι ασαφή, με αποτέλεσμα οι ερευνητές να προβληματίζονται για τον αρχικό προορισμό κάποιων μεγαλόπνων κτηρίων, τα οποία στην πορεία απέκτησαν αποκλειστικά χριστιανική χρήση.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το μαιωλείο που ίδρυσε ο Κωνσταντίνος στην πόλη που έδωσε το όνομά του, ένα μνημείο που εξέφραζε καλύτερα από κάθε άλλο την υπερισχύουσα πολιτικοθρησκευτική τάση του 4ου αιώνα για συγκερασμό του χριστιανισμού με την αυτοκρατορική λατρεία. Όλα δείχνουν ότι μέσα στα 70 χρόνια που μεσολάβησαν ανάμεσα στο διάταγμα περί ανεξιθρησκίας και στην καθιέρωση του χριστιανισμού ως επίσημης θρησκείας του κράτους, η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική γνώρισε ένα μεταβατικό στάδιο με τοπικές εκφάνσεις σε διαφορετικές περιοχές.

Η αποκρυστάλλωση, σε λειτουργικό επίπεδο, επιτεύχθηκε τον 5ο αιώνα, ο οποίος θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως αιώνας των ξυλόστεγων βασιλικών, ένα είδος κτηρίου που μπορούσε να κατασκευαστεί σε όλες τις περιοχές, με πρωτοβουλία των τοπικών αρχών.

Εκείνο που έλειπε, ήταν η αρχιτεκτονική έκφραση του υψηλού, του ουράνιου θείκου κόσμου, και η

⁴ Ανάμεσα στα ενεπίγραφα ταφικά μνημεία των αυτοκρατορικών χρόνων, που συνδέονται με τη μεσαία και την ανώτερη οικονομικά τάξη της Θεσσαλονίκης (ταφικοί βωμοί, οστεοθήκες, σαρκοφάγοι), ενώ αυτά ξεπερνούν τα 350, μόνο δύο έως τρία, το πολύ, συνδέονται με χριστιανούς. Για τους ταφικούς βωμούς, βλ. Π. Αδάμ-Βελένη, *Μακεδονικοί βωμοί. Τιμητικοί και ταφικοί βωμοί αυτοκρατορικών χρόνων στη Θεσσαλονίκη, πρωτεύουσα της επαρχίας Μακεδονίας, και στη Βέροια, πρωτεύουσα του κοινού των Μακεδόνων*, Αθήνα 2002, 161-197, 199-207. Για σαρκοφάγους και οστεοθήκες, βλ. Th. Stefanidou-Tiveriou, *Die lokalen Sarkophag aus Thessaloniki*, Ruppolding 2014.

⁵ Ενδεικτικά, βλ. Y. Meimaris – K. Kritikakou-Nikolakopoulou, *Inscriptions from Palaestina Tertia, Ia, The Greek Inscriptions from Es-Safi (Byzantine Zoora)*, Αθήνα 2005.

⁶ Α. Ορλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, Α΄, Αθήνα 1952, 56. R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, μτφρ. Φ. Μαλούχου-Τουφάνο, Αθήνα 1991, 105.

δήλωση του κορυφαίου χριστιανικού συμβόλου, του σταυρού του μαρτυρίου. Οι σχετικοί συμβολισμοί πέρασαν στην παλαιοχριστιανική αρχιτεκτονική με την ανέγερση διαφόρων ειδών βαπτιστηρίων, χριστιανικών μασωλείων και, κυρίως, με την ανίδρυση μαρτυρίων σε σταυρική ή περιέκντρη διάταξη.

Τέτοιου είδους συνθέσεις δεν ήταν οι πλέον κατάλληλες για περιπτώσεις επισκοπικών ναών, οι οποίοι όφειλαν, για καθαρά λειτουργικούς λόγους, να έχουν επίμηκες σχήμα και τριμερή κατά μήκος οργάνωση με νάρθηκα, ευρύχωρο κυρίως ναό και έναν ικανού μεγέθους χώρο για το ιερατείο. Για την εφαρμογή ενός τόσο απλού προγράμματος, το είδος του κτηρίου που μπορούσε να κατασκευαστεί σε κάθε περιοχή, εκ των ενόντων, ήταν ο τύπος της ξυλόστεγης βασιλικής.

Οι εξαιρέσεις εντός του 5ου αιώνα είναι ελάχιστες. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί ο σταυρικός ναός της Εφέσου⁷, όπου η κορύφωση γίνεται στη διασταύρωση των κεραιών, ακριβώς πάνω από την αγία τράπεζα, στοιχείο που καταμαρτυρεί τις προτεραιότητες σε επίπεδο συμβολισμού. Πολύ πιο απλή είναι η περίπτωση του ναού στο Meriamlik, όπου η κορύφωση γίνεται ακριβώς μπροστά από την αψίδα⁸. Τέτοιου είδους συνθέσεις με συμβολικό υπόβαθρο αποτελούσαν ζητούμενα σε όλον τον 5ο αιώνα, με αποτέλεσμα να έχουν προκύψει διάφοροι τύποι βασιλικών με ανάλαφρους ξύλινους τρούλους, αλλά και εκείνες με το εγκάρσιο κλίτος που εμπεριείχαν ταυτόχρονα και το σύμβολο του σταυρού.

Ωστόσο, ενώ οι συμβολισμοί πέρασαν γρήγορα στις ξυλόστεγες βασιλικές, οι σχετικοί τύποι παρουσίαζαν σοβαρά μειονεκτήματα, όπως ο κίνδυνος μιας πυρκαγιάς. Επί πλέον, εξαιτίας της χρήσης του ξύλου, είχαν περιορισμένη διάρκεια ζωής και δεν εξασφάλιζαν το αιώνιο του θείου οίκου επί της γης, βασικό ιδεολόγημα της χριστιανικής αντίληψης. Έτσι, από πολύ νωρίς οι δημιουργοί στράφηκαν στην αναζήτηση μεγάλης κλίμακας θολωτών ναών με αντίστοιχους συμβολισμούς.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι πηγή έμπνευσης στην όλη προσπάθεια υπήρξαν τα περιέκντρη κτήρια των αυτοκρατορικών χρόνων. Πλην όμως, η πιστή αντιγραφή

τους δεν ανταποκρινόταν στις απαιτήσεις των νέων αρχιτεκτονικών τάσεων. Κατά τον σχεδιασμό, η ανάγκη για ευρύτητα στον χώρο του ιερατείου και ενός επιμήκους άξονα στον κυρίως ναό αποτελούσαν ζητούμενα και ως εκ τούτου αναζητήθηκαν κατάλληλοι θολωτοί τύποι.

Αντιπροσωπευτικό δείγμα τέτοιας διεργασίας συνιστά η αρχική φάση του επισκοπικού ναού του Αγίου Γερεώνος στην Κολωνία, όπου συνυπάρχουν τόσο τα κύρια γνωρίσματα της περιέκντρη διάταξης όσο και τα υπόλοιπα ζητούμενα⁹ (Εικ. 2). Προφανώς, ο δημιουργός του Αγίου Γερεώνος εμπνεύστηκε από τη *Minerva Medica*¹⁰, το αυστηρά περιέκντρη κτήριο που κτίστηκε στη Ρώμη τον 4ο αιώνα ως παγανιστικό ιερό (Εικ. 1). Παρόμοιος τρόπος σχεδιασμού απαντά και σε έναν επτάκογχο ναό στο Πετς (Pécs – Cella Septichora) της Ουγγαρίας, όπου ο δημιουργός του, εμπνεόμενος από τις γεωμετρικές ιδιότητες των οκταγώνων, δημιούργησε έναν ακόμη πιο επιμήκη χώρο τονίζοντας με έμφαση τον κατά μήκος άξονα¹¹ (Εικ. 3). Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, τα δύο αυτά παλαιοχριστιανικά μνημεία καλύπτονταν με ξύλινη στέγη. Ωστόσο, τα φέροντα στοιχεία, καθώς είναι παρόμοια με εκείνα της *Minerva Medica*, κάνουν πολύ πιο πιθανή την άποψη να έφεραν κτιστούς θόλους.

Οι περιέκντρες θολωτές συνθέσεις δεν έπαψαν ποτέ να κατέχουν σημαίνουσα θέση στις προτιμήσεις των Βυζαντινών. Είχαν ευρύτατη εφαρμογή σε κοσμικά κτήρια, κυρίως σε συγκροτήματα ανακτόρων, καθώς και σε ναούς της αριστοκρατικής τάξης, όπως το Οκτάγωνο της Θεσσαλονίκης, ο Άγιος Βιτάλιος της Ραβέννας και ο ναός των Αγίων Σεργίου και Βάκχου στην Κωνσταντινούπολη.

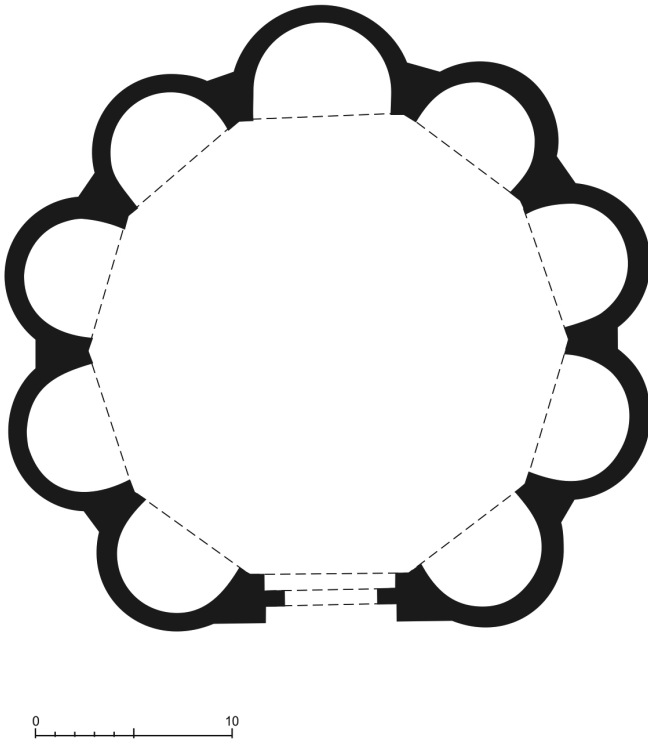
⁹ Ό.π., 111-112. Σύμφωνα με την επικρατούσα άποψη, ο ναός του Αγίου Γερεώνος κτίστηκε γύρω στο 380 και ήταν καλυμμένος με ξύλινο θόλο. Ωστόσο, η επάρκεια της υποδομής του θα μπορούσε άλλοις να φέρει κτιστό θόλο, ενώ η ολοκληρωμένη τριμερής διάταξη στην κάτοψη συνηγορεί σε μια κάπως πιο ύστερη χρονολόγηση εντός του 5ου αιώνα.

¹⁰ F. Guidobaldi, «Il “Tempio di Minerva Medica” e le strutture adiacenti: settore privato del Sessorium costantiniano», *Rivista di Archeologia Cristiana* 2 (1998), 491, εικ. 7.

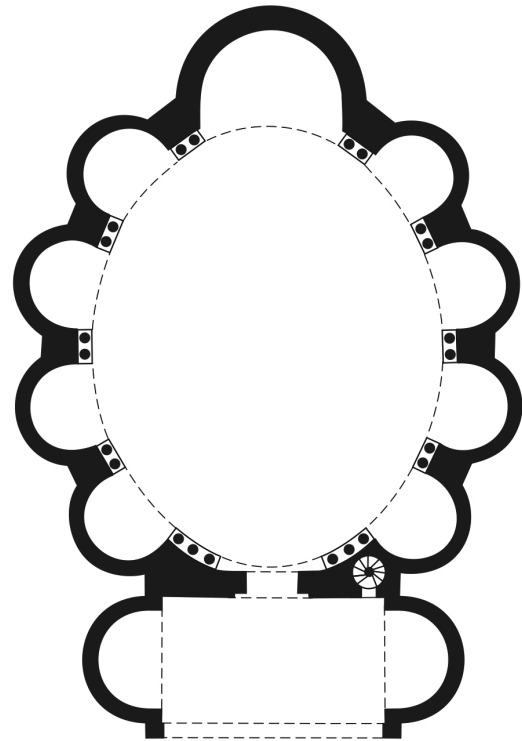
¹¹ A. Grabar, *Martyrium*, Λονδίνο 1972, 412, εικ. 16. O. Gábor, «Early Christian Buildings in the Northern Cemetery of Sopiana», *Studia Patristica* 73 (2014), 39-57, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

⁷ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), 138, 301-302.

⁸ Ό.π., 303-304.

Εικ. 1. Ρώμη, *Minerva Medica*.

Εικ. 2. Κολωνία, *Άγιος Γερεών*.

Όλα δείχνουν ότι οι βυζαντινοί αρχιτέκτονες ήταν εξοικειωμένοι με τέτοιου είδους θολωτές κατασκευές, διέθεταν υψηλού επιπέδου τεχνικές γνώσεις και γνώριζαν πάρα πολύ καλά ευκλείδεια και προβολική γεωμετρία, καθώς και στερεομετρία: διαφορετικά, δεν θα ήταν εφικτή μια τέτοια αρχιτεκτονική ποιότητα, τόσο σε επίπεδο σχεδιασμού όσο και εφαρμογής.

Η ιδέα της κατασκευής δρομικών ναών με κτιστό τρούλο δεν εγκαταλείφθηκε ποτέ. Κατά τον σχεδιασμό της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί¹², συνδυάστηκαν δύο απλούστατης μορφής σχήματα: ένα εξάγωνο χωρισμένο στα δύο και ένα τετράγωνο ανάμεσά τους ίσης πλευράς με τη διάμετρο του εξαγώνου· ένας ευφυέστατος συνδυασμός, που εξασφάλιζε τη δρομικότητα και δημιουργούσε

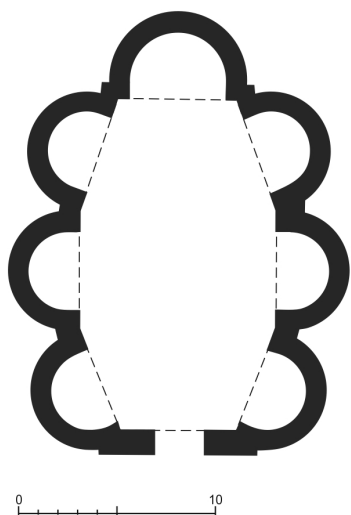
έναν τετράγωνο χώρο στο κέντρο για κάλυψή του με ημισφαίριο, την πλέον ταιριαστή μορφή για τον συμβολισμό του ουράνιου θόλου¹³. Εκείνο που δεν κατάφεραν να εισάγουν οι δημιουργοί της Αγίας Σοφίας σε επίπεδο αρχιτεκτονικής σύνθεσης, ήταν το σύμβολο του σταυρού. Το πέτυχαν όμως κάποιοι άλλοι, καθ' όλα άξιοι δημιουργοί των χρόνων της Εικονομαχίας, και μάλιστα σε μεγάλης κλίμακας μνημεία.

Η εικονομαχική φάση της Αγίας Ειρήνης¹⁴, όπως είναι γνωστό, ακολουθεί τα χνάρια της ιουστινιάνειας. Ο αρχιτέκτονας που ανέλαβε τη διασκευή της στα μέσα του 8ου αιώνα διατήρησε τους κάτω κίονες, που ήταν

¹² S. Tavano, «Unità e originalità dell'architettura giustiniana», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας (Θεσσαλονίκη 28 Σεπτεμβρίου - 4 Οκτωβρίου 1980)*, Β', Θεσσαλονίκη 1984, 543-561, εικ. 2. Γ. Βελένης, «Η Βασιλική Β' των Φιλίππων στο πλαίσιο της ιουστινιάνειας αρχιτεκτονικής», *ΠΑΑ 77* (2002), 136-137, εικ. 11, 12.

¹³ Το ίδιο συμβαίνει και στον ιουστινιάνειο ναό του Qasr Ibn-War-dan στη Συρία. Βλ. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), 80-85, εικ. 109-112, όπου η κατά μήκος τομή είναι λανθασμένη, επειδή στη γραφική αποκατάσταση του τρούλου δεν δηλώνεται η αλληλοτομία μεταξύ τοξωτών παραθύρων και του ημισφαιρικού θόλου του τρούλου, στοιχείο βασικό για εκείνη την εποχή.

¹⁴ U. Peschlow, *Die Irenenkirche in Istanbul. Untersuchungen zur Architektur*, Tübingen 1977.

Εικ. 3. Πεντς Ουγγαρίας, *Cella Septichora*.

απαραίτητοι για τη στήριξη των υπερών, αφαίρεσε όμως τους υπερκείμενους, προκειμένου να δηλώσει με σαφήνεια τη σταυρική σύνθεση στην ανωδομή, αλλά μόνο έως εκεί δηλαδή χωρίς υπόμνηση του σταυρού στην εξωτερική διάπλαση των όγκων.

Το επόμενο βήμα έγινε μερικές δεκαετίες αργότερα, στον ναό της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης¹⁵. Εκεί, το σχήμα του σταυρού αρχίζει εκ θεμελίων και συνεχίζει σε όλο το ύψος έως τη στάθμη του τρούλου, ενώ εμφανίζεται και εξωτερικά, έστω και συνελπτυγμένα. Ταυτόχρονα, ενυπάρχουν και τα άλλα δύο ζητούμενα που είχαν ήδη κατακτηθεί, δηλαδή η δρομικότητα στον κυρίως ναό και η αρχιτεκτονική έκφραση του ουράνιου θόλου. Η δρομολόγηση προς τον σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό είχε πλέον ξεκινήσει. Πρόκειται για ένα βήμα στη βυζαντινή ναοδομία, που δεν είναι σίγουρο ότι θα είχε συμβεί χωρίς τη μεσολάβηση της περιόδου της Εικονομαχίας, κύριο εκφραστικό μέσο της οποίας ήταν το σύμβολο του σταυρού. Ένα σύμβολο που, πέρα από το χριστιανικό του περιεχόμενο, επιφορτίστηκε και με μια έντονη πολιτική ιδεολογία,

ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε κύριο συστατικό σε διάφορες εκφάνσεις της βυζαντινής τέχνης. Ειδικά στην αρχιτεκτονική, όπου δεν υπήρχαν λόγοι δογματικών αντιπαραθέσεων, οι σταυροειδείς συνθέσεις συνεχίστηκαν με ακόμη μεγαλύτερη έμφαση.

Αντιπροσωπευτικά δείγματα είναι η Παναγία στη Σκριπού¹⁶, με την έντονη σταυρική οργάνωση (Εικ. 4), και ο Άγιος Λάζαρος στη Λάρνακα της Κύπρου¹⁷, με τους τρεις σταυροειδείς πυρήνες σε δρομική διάταξη (Εικ. 5). Πρόκειται για εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους μνημεία της πρώιμης μεσοβυζαντινής περιόδου, με διαφορετικές αρχιτεκτονικές παραδόσεις, προφανώς τοπικές, στα οποία ενισχύεται ο κατά μήκος άξονας στο εσωτερικό, ενώ ταυτόχρονα διαγράφονται με έμφαση οι σταυροειδείς απολήξεις.

Χωρίς αμφιβολία, η πλέον σημαντική κατάκτηση στη ναοδομία επιτεύχθηκε στα χρόνια της Εικονομαχίας. Στη γόνιμη εκείνη περίοδο για τις θετικές επιστήμες καλλιιεργήθηκε ο τύπος του τρουλαίου σταυροειδούς ναού και αποκρυσταλλώθηκε πριν από τα τέλη της πρώτης χιλιετίας με καθαρές μορφές στην εξωτερική διάπλαση των όγκων. Έως τότε, το ενδιαφέρον ήταν στραμμένο στο εσωτερικό του ναού, όπως προκύπτει και από τους συντάκτες των εκφράσεων, οι οποίοι ποτέ δεν περιγράφουν τις εξωτερικές όψεις των παλαιοχριστιανικών κτηρίων παρά μόνο την εσωτερική διάρθρωση δίνοντας έμφαση στον αρχιτεκτονικό διάκοσμο καθώς και στον εξοπλισμό¹⁸.

Εξάλλου, και οι δημιουργοί δεν έχουν να επιδείξουν κάτι αξιοπρόσεκτο στη διάπλαση των εξωτερικών όψεων. Έως τα τέλη της ύστερης αρχαιότητας, εκείνο που πρωτίστως απασχολούσε τους αρχιτέκτονες ήταν η δημιουργία ενός χώρου με άπλετο φως σε όλα τα σημεία του κυρίως ναού, κάτι που δεν προσέφεραν σε ικανό βαθμό οι επιμήκεις θολωτοί τύποι. Στις ογκώδεις εκείνες θολωτές κατασκευές προέκυπταν πολλές άγονες περιοχές, μειονεκτικές από άποψη θέασης προς τα εκκλησιαστικά δρώμενα, τις οποίες θα απέφευ-

¹⁵ Κ. Θεοχαρίδου, *Η αρχιτεκτονική του ναού της Αγίας Σοφίας στην Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1994. Για το ζήτημα της χρονολόγησης των δύο πρώτων θολωτών φάσεων εκείνου του ναού, βλ. Γ. Βελένης, «Η χρονολόγηση του ναού της Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης μέσα από τα επιγραφικά δεδομένα», *Θεσσαλονικέων Πόλις*, τχ. 13 (Ιανουάριος-Μάρτιος 2004), 72-81.

¹⁶ Μ. Σωτηρίου, «Ο ναός της Σκριπούς της Βοιωτίας», *ΑΕ* 1924, 119-157. Μπούρας, *Ιστορία της αρχιτεκτονικής*, ό.π. (υποσημ. 2), 159-160.

¹⁷ Χ. Κοτζιάκογλου, *Ιστορία - Αρχιτεκτονική και τέχνη του ιερού ναού του Αγ. Λαζάρου Λάρνακος*, Λευκωσία 2004.

¹⁸ Βλ. τα σχετικά κείμενα που παραθέτει ο Κ. Καλοκύρης, *Πηγαί της χριστιανικής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1967, 28-112.

Εικ. 4. Ναός Παναγίας στη Σκριπού, άποψη από βορειοανατολικά.

γαν οι εκκλησιαζόμενοι, όπως συμβαίνει και σήμερα. Προς αυτή την κατεύθυνση ο τύπος της ελληνιστικής βασιλικής ανταποκρινόταν με τον καλύτερο τρόπο.

Με τη λογική αυτή γίνεται κατανοητή η εξελικτική πορεία της τρίκλιτης βασιλικής από τα τέλη της πρώτης εικονομαχικής περιόδου προς τη μέση βυζαντινή περίοδο. Είναι η εποχή που οι αρχιτέκτονες αξιοποιούν εμπειρίες του παρελθόντος, επιλέγουν τα κατά περίπτωση πλεονεκτήματα και δημιουργούν νέους τύπους ναών για πολυπληθή εκκλησιάσματα. Επιλέγουν την τρίκλιτη ξυλόστεγη σύνθεση για τον κυρίως ναό, έτσι ώστε να εξασφαλίζεται η απρόσκοπτη θέα προς τα δρώμενα, και τη θολοσκεπή κάλυψη για το τριμερές ιερό, όπου και η επίγεια κατοικία του Υψίστου.

Αντιπροσωπευτικά δείγματα μιας τέτοιας εξελικτικής πορείας στον ελληνικό χώρο είναι ο ναός του Οσίου Νίκωνος στη Σπάρτη, έργο του 9ου αιώνα¹⁹, καθώς και

οι βασιλικές του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα²⁰ και των Αγίων Θεοδώρων στις Σέρρες²¹, με τα τρουλαία παραβήματα, μνημεία που έπονται τυπολογικά αλλά και χρονικά από το μνημείο της Σπάρτης. Πρόκειται για κορυφαίους επισκοπικούς ναούς, στους οποίους κυριαρχούσαν οι κιονοστοιχίες²² και οι φωταγωγοί, στοιχεία που προσέφεραν διαφάνεια στον εσωτερικό χώρο καθώς και την αίσθηση ισομερούς συμμετοχής εκ μέρους των πιστών στα δρώμενα του κυρίως ναού.

Το ζήτημα της θέασης ως προς τον κατά μήκος άξονα

²⁰ Ν. Μουτσόπουλος, *Η βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα. Ένα μνημείο κιβωτός της τοπικής ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1999, εικ. 9-11.

²¹ Α. Ορλάνδος, «Η Μητρόπολις των Σερρών», *ΑΒΜΕΕ'* (1939-1940), 155, εικ. 2.

²² Η παρουσία κιόνων ενσωματωμένων σε δύο από τους πεσσούς της βασιλικής του Αγίου Αχιλλείου αφήνει ανοικτό το ενδεχόμενο της ύπαρξης μιας αρχικής φάσης με κιονοστοιχίες στον κυρίως ναό, Ν. Μουτσόπουλος, *Η Βασιλική του Αγίου Αχιλλείου στην Πρέσπα, Α'*, Θεσσαλονίκη 1989, 6, 109-111, πίν. 21 σ. 497, πίν. 23 σ. 499.

¹⁹ Μ. Κάππας, «Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική στη Μεσσηνία, 7ος-12ος αιώνας», *Χριστιανική Μεσσηνία. Μνημεία και Ιστορία της Ιεράς Μητροπόλεως Μεσσηνίας*, Αθήνα 2010, 147.

Εικ. 5. Λάρνακα, Άγιος Λάζαρος, άποψη από βορειοανατολικά.

του κυρίως ναού, δηλαδή εκεί όπου κορυφώνονταν οι τελετουργικές πομπές και πραγματοποιούνταν τα από άμβωνος κηρύγματα, συνιστούσε μια άλλη προδιαγραφή, στην οποία οι τρίκλιτες ξυλόστεγες βασιλικές ανταποκρίνονταν σε μέγιστο βαθμό. Πρόκειται για μια παράμετρο που αντιμετωπίστηκε με διάφορους τρόπους, ανάλογα με τις κατά τόπους λατρευτικές και πολιτιστικές παραδόσεις.

Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι σε περιοχές που είχαν βιώσει δημοκρατικά πολιτεύματα, όπως ο ελλαδικός χώρος και τα μικρασιατικά παράλια, επιχωριάζουν ως επί το πλείστον οι τρίκλιτες βασιλικές, σε αντίθεση με πιο απομακρυσμένες περιοχές, όπου συναντά κανείς βασιλικές με πολύ περισσότερα κλίτη. Για τους πιστούς η συστοιχία κλιτών αναπτυγμένων κατά πλάτος δημιουργούσε ένα είδος διάκρισης ανάμεσα στους εκκλησιαζόμενους, από άποψη τόσο θέασης όσο και ακοής, όπως συνέβαινε στις περιπτώσεις των βασιλικών με επτά και εννέα κλίτη. Το σχετικό μειονέκτημα των πολύκλιτων βασιλικών πέρασε αβίαστα σε χώρες και πολιτισμούς που δεν είχαν παρακαταθήκες δημοκρατικών

βιωμάτων, όπως η Μέση Ανατολή, η βόρεια Αφρική και οι πέραν του Ιονίου πελάγους περιοχές.

Για την παρουσία πολύκλιτων βασιλικών σε εκείνες τις περιοχές θα μπορούσε κανείς να επικαλεστεί ανάγκες εξυπηρέτησης πολυπληθών κοινοτήτων. Ωστόσο, μια τέτοια ερμηνεία αναιρείται από το γεγονός της ύπαρξης υπερών σε μεγάλο αριθμό βασιλικών με λιγότερα κλίτη. Επισημαίνεται ότι από άποψη ωφέλιμου εμβαδού μια τρίκλιτη βασιλική με υπερώα, όπως η βασιλική του Στουδίου στην Κωνσταντινούπολη²³, ισοδυναμεί με πεντάκλιτη, ενώ μια πεντάκλιτη με υπερώα, όπως η βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη²⁴, θα μπορούσε να εξισωθεί, από άποψη χωρητικότητας, με μια εννιάκλιτη βασιλική ίδιου μήκους.

Ειδικό ενδιαφέρον παρουσιάζει η Βασιλική Α²⁵

²³ C. Mango, *Byzantine Architecture*, Μιλάνο 1978, εικ. 43-45.

²⁴ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Ἡ Βασιλική τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήνα 1952, πίν. V, VII.

²⁵ P. Lemerle, *Philippe et la Macédoine Orientale*, Παρίσι 1945, 283-392.

καθώς και η Βασιλική Γ²⁶ στους Φιλίππους, όπου η κάθε μία από τις δύο φαινομενικά τρίκλιτες εκείνες βασιλικές ισοδυναμεί με επτάκλιτη, εξαιτίας της ύπαρξης δύο επάλληλων υπερών επάνω από κάθε πλευρικό κλίτος, σύμφωνα με την τελευταία ερμηνεία που έχει δοθεί για τον διπλό στυλοβάτη²⁷, δηλαδή ότι ο δεύτερος στυλοβάτης κατασκευάστηκε ευθύς εξαρχής για τη στήριξη ενδιάμεσου υπερώνου εν είδει μεσοπατώματος. Η σχετική άποψη ενισχύεται και από την κατασκευή μεταγενέστερου διπλού στυλοβάτη στην τρίκλιτη βασιλική της Νέας Πέλλας²⁸, κάτι που δεν θα μπορούσε να αιτιολογηθεί διαφορετικά παρά μόνο με τη λογική της προσθήκης υπερώνου σε ενδιάμεση στάθμη μεταξύ ισογείου και στέγης.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις εξυπηρετήθηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η απρόσκοπτη θέαση προς το κεντρικό κλίτος, κάτι που απέτρεπε τον συνωστισμό στα πλησιέστερα πλευρικά κλίτη, ενώ ταυτόχρονα κάλυπτε ένα κατά παράδοση αίτημα των χριστιανών με ελληνικές καταβολές περί ίσων δικαιωμάτων.

Η πρακτική των μεσοπατωμάτων σε ορισμένες παλαιοχριστιανικές βασιλικές θα πρέπει πλέον να θεωρείται δεδομένη. Εκείνο όμως που τίθεται ως παράπλευρο πρόβλημα, είναι αν πράγματι υπήρχαν τα εικαζόμενα υπερώα της δεύτερης στάθμης, δεδομένου ότι οι μικρότεροι κίονες θα μπορούσαν να προέρχονται από τον δεύτερο στυλοβάτη του ισογείου. Εξάλλου, η θέαση προς το κεντρικό κλίτος ήταν πολύ πιο πρόσφορη από ένα χαμηλού ύψους μεσοπάτωμα, σε αντίθεση με ό,τι θα συνέβαινε από τη δεύτερη στάθμη των υπερώνων, εάν πράγματι αυτά υπήρχαν.

Υπό αυτό το πρίσμα γίνεται κατανοητή και η χρήση ευθύγραμμων επιστυλίων στη βασιλική του Στουδίου, με τα οποία εξασφαλιζόταν μια πολύ πιο χαμηλή στάθμη στα υπερώα από εκείνη που θα προέκυπτε εάν είχαν επιλέξει το σύστημα των τοξοστοιχιών με ίδιο το ύψος των κιώνων.

²⁶ E. Kourkoutidou-Nikolaïdou – E. Marki, «Des innovations liturgiques et architecturales dans la Basilique du Musée de Philippes», *Akten des XII. Internationalen Kongresses für christliche Archäologie (Bonn 22-28. September 1991)*, 2, Münster 1995, 959-957.

²⁷ Γ. Βελένης – Δ. Ασημακόπουλος, «Ο διπλός στυλοβάτης στη Βασιλική Α΄ των Φιλίππων. Μια κατ'οικονομία πρακτική των παλαιοχριστιανικών χρόνων», *ΑΕΜΘ* 24 (2010), 471-480.

²⁸ *Πρώμη βυζαντινή Πέλλα – βυζαντινή Έδεσσα*, ΥΠΠΟ, 11η ΕΒΑ, Βέροια 2009, 5-18.

Παρόμοια είναι και η περίπτωση της Βασιλικής Β΄ των Φιλίππων²⁹, ενός θολωτού αυτή τη φορά ναού, όπου τα πλευρικά υπερώα βρίσκονται σε δυσανάλογα χαμηλή στάθμη σε σχέση με το συνολικό ύψος του κτηρίου, προφανώς για λόγους καλύτερης θέασης προς το κεντρικό κλίτος. Για την επίτευξη του στόχου χρησιμοποιήθηκαν κίονες σχετικά μικρών διαστάσεων και στενότερα μετακίονια, επιλογές που εξασφάλιζαν χαμηλού ύψους πλευρικά υπερώα. Για την ασφαλή αντιμετώπιση των υπερκείμενων φορτίων επιλέχθηκε το σύστημα των δίδυμων κιώνων (Εικ. 6), όπως διαπιστώθηκε από ενδεδειγμένη αρχαιολογική έρευνα επί του στυλοβάτη³⁰.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις εξυπηρετήθηκε με τον καλύτερο δυνατό τρόπο η απρόσκοπτη θέαση προς το κεντρικό κλίτος, κάτι που αποτελούσε ζητούμενο των χριστιανών με ελληνικές καταβολές και με δημοκρατικές απόψεις περί ίσων δικαιωμάτων. Με την έννοια αυτή, τόσο οι απλές τρίκλιτες βασιλικές όσο και εκείνες με τα υπερώα εκφράζουν ένα είδος «εκδημοκρατισμού» σε επίπεδο αρχιτεκτονικής σύνθεσης.

Κορυφαίο παράδειγμα μιας τέτοιας τάσης συνιστά η βασιλική του Λεχάιου³¹, για την οποία όλοι πιστεύουν ότι πρόκειται για έναν πανύψηλο ναό με εγκάρσιο κλίτος και υπερώα επάνω από τα πλευρικά κλίτη. Ωστόσο, κλίνουμε εδώ προς μια εντελώς διαφορετική άποψη, η οποία ενδέχεται να αντιμετωπιστεί με επιφυλάξεις εξαιτίας της έλλειψης παραλλήλων. Θα μπορούσε, βέβαια, να επικαλεστεί κανείς συγγενικά παραδείγματα «τρίκλιτων» βασιλικών από την Κύπρο με ευρηματικές συνθέσεις που, κατά το πλέον πιθανό, εξυπηρετούσαν παρόμοιες ανάγκες, όπως η Βασιλική Α΄ στο Κούριο και η βασιλική της Καμπανόπετρας στη Σαλαμίνα³².

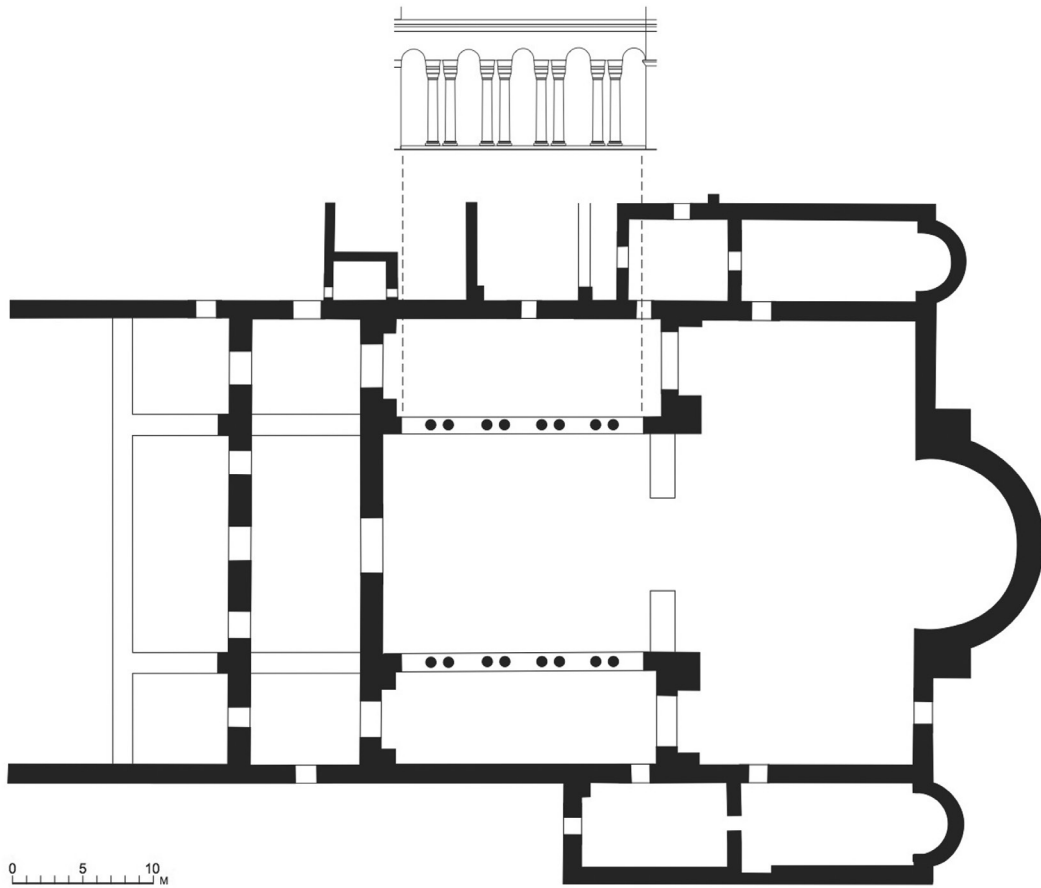
Στην περίπτωση της βασιλικής του Λεχάιου έχουμε ένα δομικό στοιχείο που δεν απαντά σε κανένα άλλο

²⁹ Lemerle, *Philippes*, ό.π. (υποσημ. 25), 415-518.

³⁰ Βελένης, ό.π. (υποσημ. 8), 126-131. Δ. Ασημακόπουλος – Γ. Βελένης, «Παρατηρήσεις στη Βασιλική Β΄ των Φιλίππων», *Εγνατία* 14 (2010), 57-71.

³¹ Α. Ορλάνδος, «Λέχαιον. Βασιλική», *Τὸ ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ 1961*, Αθήνα 1962, 141-148, εικ. 142. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), 167-169.

³² Ν. Γκιολές, *Ἡ χριστιανικὴ τέχνη στὴν Κύπρο*, Λευκωσία 2003, εικ. 6 σ. 22, εικ. 16 σ. 27. Τα θεωρούμενα ως πλευρικά κατηγόμενα στις συγκεκριμένες βασιλικές, όπως και σε άλλες της Κύπρου, θα μπορούσαν να αποτελούν υποδομές μεσοπατωμάτων.

Εικ. 6. Φίλιπποι, κάτοψη Βασιλικής Β'.

παλαιοχριστιανικό μνημείο, ούτε ξυλόστεγο αλλά ούτε και θολοσκεπές. Πρόκειται για τους κάθετους τοίχους (Εικ. 7) που προβάλλουν λιγότερο εσωτερικά και πολύ περισσότερο εξωτερικά ως ένα είδος αντηρίδων ενσωματωμένων στις μακρές πλευρές. Το μείζον ζήτημα είναι ο λόγος ύπαρξης των κάθετων εκείνων τοίχων, για τους οποίους με κανένα τρόπο δεν μπορεί να γίνει δεκτή η άποψη του ανασκαφέα ότι πρόκειται για αντηρίδες³³. Ωστόσο, είναι πολύ πιο πιθανό να δεχθούμε ότι στις μακρόστενες εκείνες ζώνες υπήρχαν δύο επί πλέον κλίτη, σε μορφή μεσοπατωμάτων, για την εξασφάλιση απρόσκοπτης θέας προς το κεντρικό κλίτος (Εικ. 8).

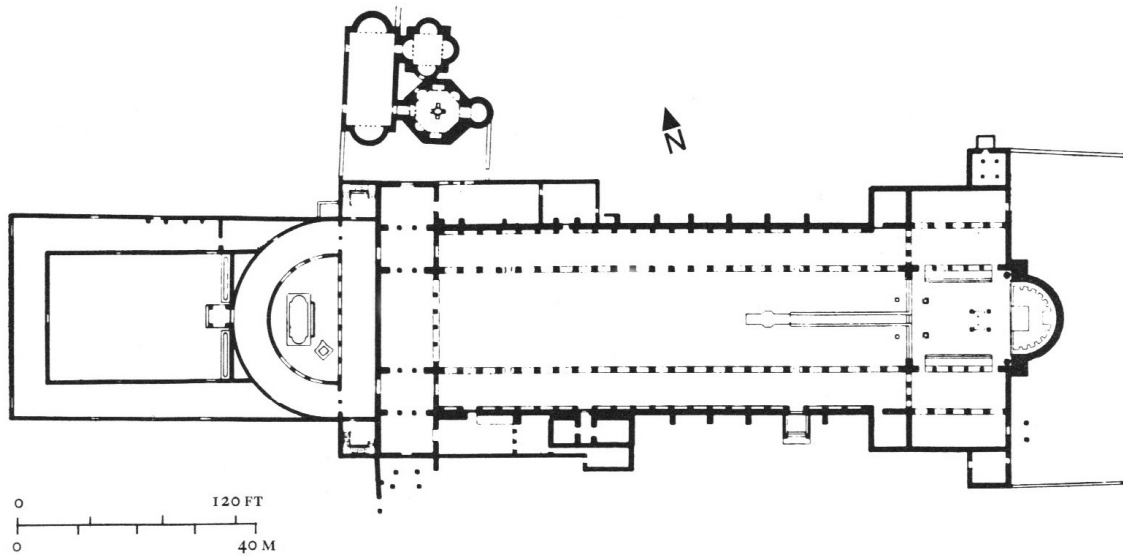
Σύμφωνα με τα παραπάνω, η βασιλική του Λεχαίου

θα μπορούσε να θεωρηθεί πεντάκλιτη, λαμβάνοντας υπόψη τα τρία κλίτη του ισογείου και τα δύο των πλευρικών μεσοπατωμάτων. Εάν δε αποδειχθεί ότι υπήρχαν και άλλα υπερώα πάνω από τα πρώτα πλευρικά κλίτη και σε πολύ ψηλότερη στάθμη, πράγμα ελάχιστα πιθανό, τότε θα μπορούσαμε να μιλήσουμε για χωρητικότητα επτάκλιτης βασιλικής.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα πολύ πιο ύστερο μνημείο, η Αγία Σοφία Κιέβου³⁴, με βυζαντινά χαρακτηριστικά στην ανωδομή αλλά με οργάνωση στην κάτοψη εντελώς ξένη προς τις συνήθειες του βυζαντινού κόσμου. Στον συγκεκριμένο ναό με την πάροδο του χρόνου προέκυψε συστοιχία περιστώων σχήματος «πι» γύρω από έναν τρουλαίο σταυροειδή

³³ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), 167-169, 582 σημ. 54, όπου δίνεται η βιβλιογραφία για τις εκθέσεις του ανασκαφέα Δ. Πάλλα.

³⁴ Mango, *Byzantine Architecture*, ό.π. (υποσημ. 23), 181, εικ. 268-269.

Εικ. 7. Λέχαιο, κάτοψη.

πυρήνα. Πρόκειται για τύπο ναού που δεν θα μπορούσε ποτέ ούτε καν να περάσει από το μυαλό ενός βυζαντινού αρχιτέκτονα η εφαρμογή του στην Κωνσταντινούπολη αλλά και ούτε σε άλλο σημείο του βυζαντινού κράτους. Αντιθέτως, για την εξυπηρέτηση μεγάλου πλήθους πιστών, ο ανάδοχος θα επέλεγε έναν τύπο αντίστοιχης κλίμακας αντλώντας ιδέες από την πλούσια αρχιτεκτονική παράδοση του παρελθόντος. Ενδεικτικά δείγματα τέτοιας διεργασίας αποτελούν το Gül Camii³⁵ και το Kalenderhane στην Κωνσταντινούπολη³⁶. Διαφορετικά, εάν ο αρχιτέκτονας ήθελε να πρωτοτυπήσει –και ήταν ικανός να το πράξει– θα επινοούσε έναν καινούργιο τύπο, όπως συνέβη με τον οκταγωνικό ναό της μονής του Οσίου Λουκά.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική των μέσων βυζαντινών χρόνων αποκτά και άλλου είδους χαρακτηριστικά, τα οποία πρωτοεμφανίζονται στη δεύτερη περίοδο της Εικονομαχίας, καλλιεργούνται σταδιακά και αρχίζουν να αποκρυσταλλώνονται προς τα τέλη του 9ου αιώνα. Είναι η εποχή της σταδιακής επικυριαρχίας των μοναστικών κοινοτήτων, οι οποίες υπήρξαν κύριοι εκφραστές των εικονοφίλων και φορείς νέων αρχιτεκτονικών τάσεων. Με την πάροδο του χρόνου,

το ενδιαφέρον εστιάζεται στα εικονιζόμενα επί των τοίχων και στα όσα συμβαίνουν ακριβώς μπροστά από το ιερό βήμα, σύμφωνα με το μοναστηριακό τυπικό.

Πρόκειται για τις δύο νέες παραμέτρους που καθόρισαν την περαιτέρω εξέλιξη της βυζαντινής ναοδομίας. Η ανάγκη για εκτέλεση εκτεταμένων εικονογραφικών προγραμμάτων απαιτούσε μεγάλες επιφάνειες, γεγονός που περιορίζει τον φωτισμό στα πλέον απαραίτητα σημεία του κυρίου ναού. Προφανώς, οι αρχιτέκτονες λάμβαναν υπόψη τη νέα αυτή παράμετρο και δημιουργούσαν κατάλληλες προϋποθέσεις ανάλογα με την κλίμακα και τον τύπο του ναού που επέλεγαν οι εντολοδόχοι.

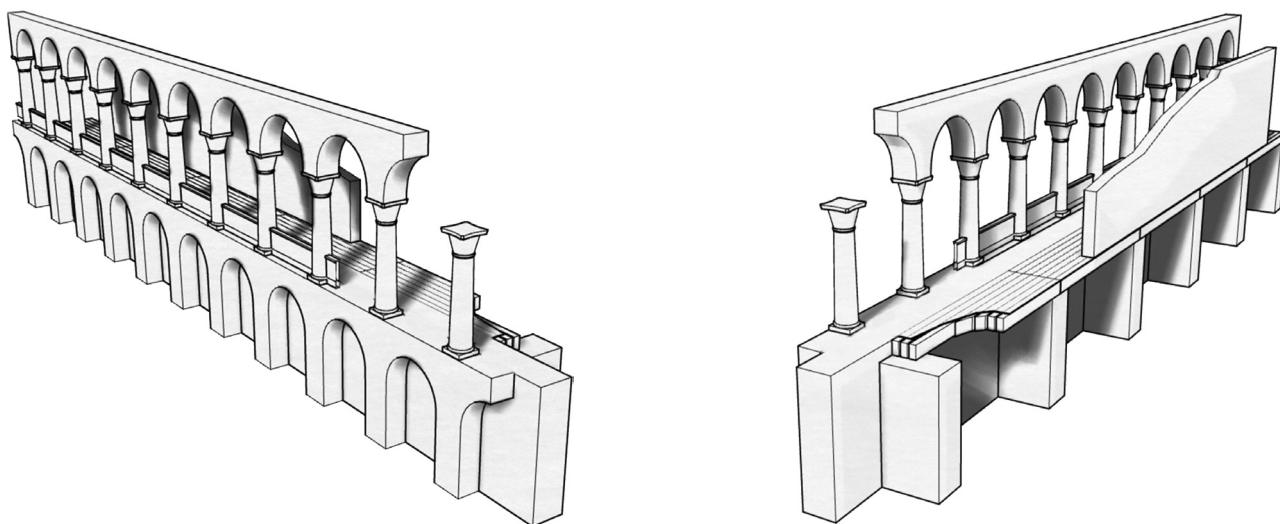
Παρ' όλα αυτά, οι ζωγράφοι δεν πειθαρχούσαν πάντοτε στις αρχιτεκτονικές επιταγές και απαιτούσαν όλο και περισσότερες «τυφλές» επιφάνειες, με αποτέλεσμα τη σταδιακή μείωση των ανοιγμάτων τόσο σε αριθμό όσο και σε μέγεθος. Χαρακτηριστική περίπτωση είναι ο ναός στο Νέρεζι, όπου τα τρίλοβα παράθυρα της εγκάρσιας κεραίας σφραγίστηκαν για λόγους επέκτασης του εικονογραφικού προγράμματος³⁷.

Η συγκεκριμένη τάση κορυφώθηκε προς τα τέλη του 12ου αιώνα. Έκτοτε οι αρχιτέκτονες σοφίζονταν διάφορους τρόπους, έτσι ώστε να εξυπηρετείται το νέο

³⁵ W. Müller-Wiener, *Bildlexikon zur Topographie Istanbuls*, Tübingen 1977, 140-143.

³⁶ Ο.π., 153-158.

³⁷ I. Sinkević, *The Church of St. Panteleimon at Nerezi. Architecture, Programme, Patronage*, Wiesbaden 2002, εικ. 2, 8.

Εικ. 8. Λέχαιο, ερμηνευτικά σχέδια μεσοπατωμάτων από την εσωτερική και την εξωτερική πλευρά.

ζητούμενο, αλλά ταυτόχρονα να μη στερούνται τα έργα τους μορφολογικού ενδιαφέροντος. Αυτό συνέβαλε σημαντικά στη δημιουργία ενός είδους αρχιτεκτονικής με εξαιρετικά μεγάλη ποικιλία στις εξωτερικές όψεις, κάτι που καλλιεργήθηκε στους μέσους βυζαντινούς χρόνους, κυριάρχησε στον 13ο αιώνα και συνεχίστηκε στη μετέπειτα περίοδο με πολλούς τρόπους.

Για την επίτευξη του συγκεκριμένου στόχου οι αρχιτέκτονες αντλούσαν άλλοτε από το παρελθόν, όπως στην περίπτωση των Αγίων Αποστόλων Σολάκη με την περίκεντρη οργάνωση³⁸, και άλλοτε από διαφορετικούς πολιτισμούς, τόσο της Ανατολής όσο και της Δύσης, οργανώνοντας τις εξωτερικές όψεις με ποικιλόμορφα στοιχεία, προσαρμοσμένα στη βυζαντινή αισθητική. Χαρακτηριστικά δείγματα του 13ου αιώνα είναι ο ναός του Μέρμπακα³⁹, το καθολικό της Μονής Αρείας⁴⁰, η Καθολική στη Γαστούνη⁴¹ και άλλα πολλά,

όπου τα παράθυρα στις κεραίες του σταυρού στενεύουν και πλαισιώνονται με τεταρτοκυκλικά αψιδώματα, εν είδει τυφλών παραθύρων.

Δεύτερο καινούργιο στοιχείο, καθοριστικό στη σύνθεση των ναών της μέσης βυζαντινής περιόδου, αποτέλεσε η ενίσχυση του εγκάρσιου άξονα σε όφελος του μετώπου του τριμερούς ιερού βήματος, επιλογή ιδιαίτερης σημασίας για την εξελικτική πορεία του τέμπλου, το οποίο επεκτάθηκε σταδιακά και μπροστά από τα παραβήματα. Συνακόλουθα προέκυψε μια νέα παράμετρος στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό, με αξιώσεις για επάρκεια φωτισμού σε όλο το μήκος μπροστά από το ιερό. Πρόκειται για ένα επί πλέον ζητούμενο στη βυζαντινή ναοδομία, το οποίο εξυπηρετήθηκε με πλάγιους φωτισμούς από τα πέρατα του εγκάρσιου άξονα.

Προς αυτή την κατεύθυνση, και ενώ οι φωτιστικές επιφάνειες περιοριζόνταν όλο και περισσότερο, επινοήθηκε ένας νέος τύπος ναού που ανταποκρινόταν πλήρως στις νέες απαιτήσεις, ενώ ταυτόχρονα αναδείκνυε πολλές από τις κατακτήσεις του παρελθόντος. Εδώ γίνεται λόγος για τον τύπο του τρίκλιτου σταυρεπίστεγου ναού και ειδικότερα για την Κάτω Παναγιά της Άρτας⁴², η οποία αποτελεί το αρχαιότερο δείγμα

³⁸ Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), 474-476, εικ. 343.

³⁹ Χ. Μπούρας – Λ. Μπούρα, *Η έλλαδική ναοδομία κατά τον 12ο αιώνα*, Αθήνα 2002, 332-333, όπου συνοψίζονται τα σχετικά με τη χρονολόγηση του μνημείου εντός του 13ου αιώνα.

⁴⁰ Ό.π., 81-85. Αναφορικά με τον χρόνο κατασκευής του καθολικού της Μονής Αρείας, θεωρώ ότι δεν μπορεί να απέχει από την εκκλησία του Μέρμπακα περισσότερο από ένα τέταρτο του αιώνα. Η χρονική ακολουθία ανάμεσα στα δύο αυτά μνημεία χρήζει ειδικότερης ανάλυσης.

⁴¹ Δ. Αθανασούλης, «Η αναχρονολόγηση του ναού της Παναγίας

της Καθολικής στη Γαστούνη», *ΔΧΑΕ ΚΔ'* (2003), 63-78.

⁴² Β. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα και τα μνημεία της*, Αθήνα 2002, 91-104.

αυτού του τύπου⁴³. Προφανώς, για την ανίδρυσή της είχε επιλεγεί ένας ευρηματικός δημιουργός που γνώριζε πολύ καλά την αρχιτεκτονική παράδοση της ευρύτερης περιοχής, από την οποία και εμπνεύστηκε αντλώντας από αρχαιότερους τύπους ξυλόστεγων ναών με εγκάρσιο κλίτος, εισάγοντας ταυτόχρονα τη θολοσκεπή κάλυψη.

Η άντληση στοιχείων από το παρελθόν αποτελούσε κοινό τόπο στη βυζαντινή αρχιτεκτονική, μια ενδιαφέρουσα διεργασία που καλλιεργήθηκε διαχρονικά και με διαφορετικό τρόπο σε κάθε περιοχή. Ογδόντα χρόνια αργότερα, ένας ιδιαίτερα προικισμένος αρχιτέκτονας από τη σχολή της πρωτεύουσας ανέλαβε τον σχεδιασμό και την επίβλεψη της κατασκευής ενός ναού στον Μυστρά, του καθολικού της μονής Βροντοχίου, συνδυάζοντας τον καθιερωμένο συμβολισμό του σύνθετου σταυροειδούς στην ανωδομή με όλες τις αρετές της τρικλιτής βασιλικής στο ισόγειο⁴⁴.

Φυσικά, το σχετικό εγχείρημα το είχε δοκιμάσει πολύ πιο πριν και ένας άλλος αρχιτέκτονας της ίδιας σχολής, στην Αγία Σοφία Βιζύης⁴⁵, αλλά με λιγότερη επιτυχία. Εξάλλου, ανάμεσα στα κύρια χαρακτηριστικά της βυζαντινής ναοδομίας και στους στόχους των δημιουργών ήταν η συνεχής καλλιέργεια της αρχιτεκτονικής παράδοσης με συνεχείς βελτιώσεις.

Οι περισσότεροι από τους βυζαντινούς αρχιτέκτονες ήταν εξοικειωμένοι με τους διάφορους ναοδομικούς

τύπους, γνώριζαν πολύ καλά τις ιδιότητές τους και διέθεταν τόσο μεγάλη εμπειρία που δεν δίσταζαν να μετατρέπουν ακόμη και ξυλόστεγους ναούς σε θολοσκεπείς, όπως συνέβη με τη Βλαχέρνα της Άρτας⁴⁶ και τον μητροπολιτικό ναό του Αγίου Δημητρίου στον Μυστρά⁴⁷ ή ακόμη και να διασκευάζουν μνημεία καθιερωμένης τυπολογίας, όπως του σύνθετου σταυροειδούς, και να δημιουργούν νέους τύπους, εξαιρετικά εντυπωσιακούς, όπως συνέβη με το μεσοβυζαντινό καθολικό της Νέας Μονής στη Χίο⁴⁸ και με τον υστεροβυζαντινό ναό της Παρηγορήτισσας στην Άρτα⁴⁹ (Εικ. 9).

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μη σχολιαστεί, έστω και ακροθιγώς, το γενικότερο ζήτημα που αφορά στην εξέλιξη της βυζαντινής αρχιτεκτονικής μετά την έναρξη της δεύτερης χιλιετίας, σε μια εποχή που τα κοινωνικά και κυρίως τα εκκλησιαστικά δεδομένα είχαν αλλάξει ριζικά. Η επικράτηση του μοναχισμού μετά την Εικονομαχία συνέβαλε στην ανέγερση πλήθους μοναστηριών σε μεγάλα αστικά κέντρα καθώς και στην ύπαιθρο χώρα. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την προσέλκυση μεγάλου αριθμού πιστών από τις πλησιέστερες περιοχές, με συνέπεια την υποβάθμιση των επισκοπικών ναών από άποψη επισκεψιμότητας. Στην ουσία οι μοναστηριακοί ναοί λειτουργούσαν πλέον και ως ενοριακοί. Ως εκ τούτου, κατέστη αναγκαία η επαύξηση της χωρητικότητας των καθολικών, γεγονός που συνέβαλε στην επιλογή τύπων με διευρυμένο τον χώρο του κυρίως ναού, όπως συνέβαινε με τους

⁴³ Για τη χρονολόγηση και τους ιδρυτές της Κάτω Παναγιάς, βλ. Γ. Βελένης, «Προσθήκες και διορθώσεις σε επιγραφές τριών σταυρεπίστεγων ναών του 13ου αιώνα», Μ. Κορρές – Στ. Μαμαλούκος – Κ. Ζάμπας – Φ. Μαλλούχου-Tufano (επιμ.), *Ἡρώς κτίστης. Μνήμη Χαράλαμπου Μπούρα*, Ι, Αθήνα 2018, σ. 69-76.

⁴⁴ Mango, *Byzantine Architecture*, ό.π. (υποσημ. 18), 159-160, εικ. 229. Η άποψη του Η. Hallensleben, [*Untersuchungen zur Genesis und Typologie des "Mistratypus"*], *Marburger Jahrbuch für Kunstwissenschaft* 18 (1969), 105-118] δεν μπορεί να γίνει δεκτή για λόγους που σχετίζονται με το ενιαίο της κατασκευής «εκ θεμελίων». Επί πλέον, το γεγονός ότι το άνοιγμα του μεσαίου κλίτους είναι ακριβώς ίδιο με την απόσταση δύο μεταξονίων σημαίνει ότι ο δημιουργός του μνημείου έλαβε υπόψη τον κοινό παρονομαστή των δύο τύπων στη θέση του τρούλου. Επομένως, πρόκειται για αρχική σύλληψη. Διαφορετικά θα συνέβαινε κάτι ανάλογο με ό,τι συνέβη στον Άγιο Δημήτριο του Μυστρά, όπου ο κατά μήκος άξονας του τρουλαίου χώρου είναι μεγαλύτερος.

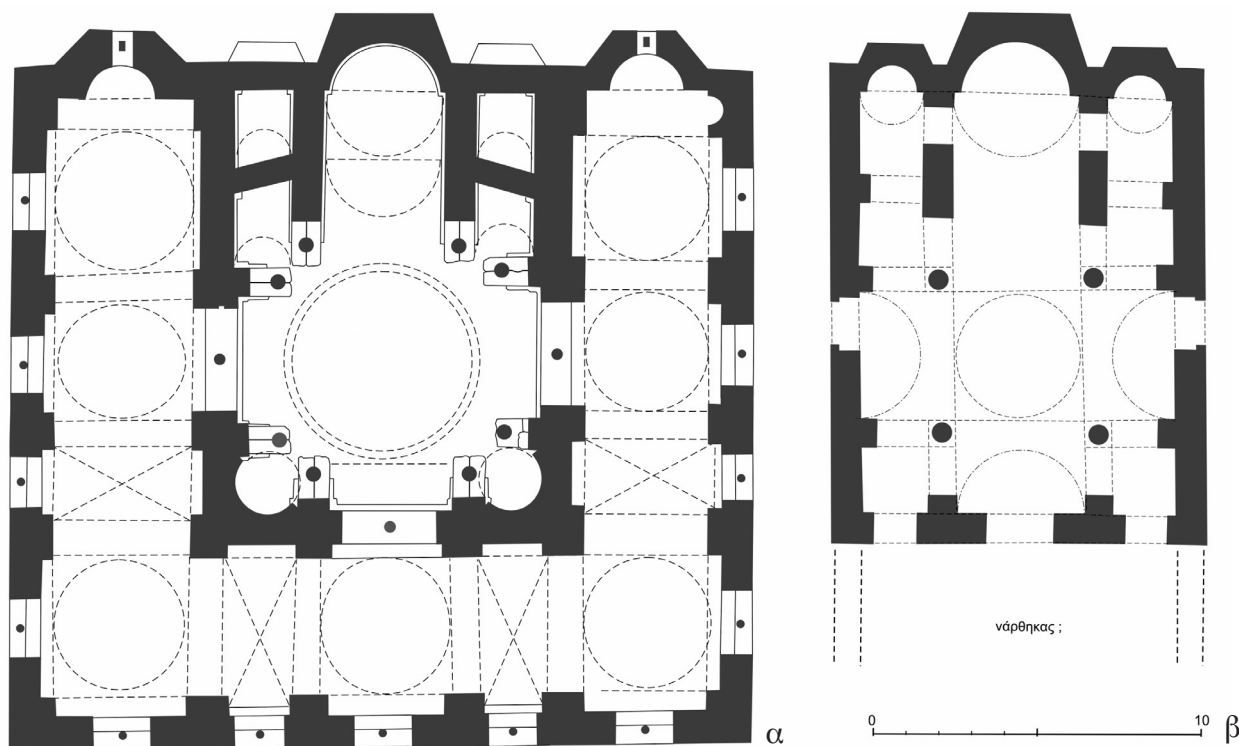
⁴⁵ Στ. Μαμαλούκος, «Συμπληρωματικά στοιχεία για την αρχιτεκτονική της καθολικής εκκλησίας (Φατίχ τζαμί) της Αίνου», *Περί Θράκης* 5 (2005-2006), 11-39.

⁴⁶ Γ. Βελένης – Β. Παπαδοπούλου, «Η αρχιτεκτονική του ναού της Βλαχέρνας», Β. Παπαδοπούλου (επιμ.), *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, Άρτα 2015, 27-65.

⁴⁷ Γ. Μαρίνου, *Άγιος Δημήτριος, η Μητρόπολη του Μυστρά*, Αθήνα 2002, 199.

⁴⁸ Τη σχετική άποψη διατύπωσε για πρώτη φορά ο Π. Μυλωνάς, «Δομική έρευνα στο εκκλησιαστικό συγκρότημα του Οσίου Λουκά Φωκίδος», *Αρχαιολογία* 36 (1990), 6-30. Για το ίδιο θέμα, βλ. R. Ousterhout, «Originality in Byzantine Architecture: The Case of Nea Moni», *Journal of the Society of Architectural Historians* 51 (March 1992), 55-60.

⁴⁹ Α. Ορλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα τῆς Ἄρτης*, Αθήνα 1963. L. Theis, *Die Architektur der Kirche der Panagia Parēgorētissa in Arta / Epirus*, Amsterdam 1991, 79-85, πίν. 1, 10. Παπαδοπούλου, *Η βυζαντινή Άρτα*, ό.π. (υποσημ. 42), 136-137, όπου γίνεται λόγος για ανασκαφική επιβεβαίωση της αρχαιότερης φάσης στον τύπο του σύνθετου σταυροειδούς. Εκείνο που παραμένει αδιευκύνητο, είναι η ύπαρξη ή μη νάρθηκα, ζήτημα που απαιτεί πρόσθετη ανασκαφική έρευνα.

Εικ. 9. Άρτα, Παρηγορήτισσα, (α) κάτοψη ορόφου δεύτερης φάσης, (β) κάτοψη αρχικής φάσης.

οκταγωνικούς και τους σύνθετους σταυροειδείς εγγεγραμμένους. Ακολούθως, η ανάγκη για επαύξηση του χώρου καλύφθηκε με ευρύχωρους νάρθηκες, οι οποίοι συχνά ανταγωνίζονταν σε μέγεθος τον κυρίως ναό.

Το ζήτημα της αύξησης της χωρητικότητας αντιμετώπιστηκε με ποικίλους τρόπους. Ειδικά κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο, εκτός του τρόπου που μόλις αναφέρθηκε, επινοήθηκαν και άλλες μέθοδοι, όπως για παράδειγμα η επιμήκυνση του κυρίως ναού προς τα δυτικά με επί πλέον κίονες ή με ασυνήθη μεγάλα μετακίονα, όπως συνέβη στον αρχικό πυρήνα του Αγίου Δημητρίου στο Τουρκοπάλουκο⁵⁰. Άλλος τρόπος ήταν η ενοποίηση του νάρθηκα με τον κυρίως ναό, φαινόμενο σύνηθες εντός του 14ου αιώνα. Μέσα από τη γενικότερη αυτή τάση γίνεται κατανοητή η γενίκευση των κλειστών περιστώων κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο⁵¹

αλλά και κάποιες ειδικότερες επιλύσεις, όπως για παράδειγμα η δημιουργία διάτρητου εσωνάρθηκα στους Αγίους Αποστόλους Θεσσαλονίκης⁵² και η διάλυση των φερόντων στοιχείων του κυρίως ναού στη Gračanica⁵³.

Πολλά θα μπορούσαν να ειπωθούν προς την ίδια κατεύθυνση, τόσο για τη μεσοβυζαντινή όσο και για την υστεροβυζαντινή αρχιτεκτονική. Εκείνο που ενδεχομένως φάνηκε μέσα από το σύντομο κατά τα άλλα αυτό κείμενο, είναι ότι πέρα από τις εξαιρετικά χρήσιμες τεχνικές, μορφολογικές και τυπολογικές αναλύσεις, που γίνονται με τον καθιερωμένο τρόπο, έχουν τη θέση τους και κάποιες άλλου είδους θεωρήσεις, όπως αυτές που εκτέθηκαν παραπάνω, επειδή μπορούν να συμβάλλουν, έστω και συμπληρωματικά, στην κατανόηση ειδικών ζητημάτων της βυζαντινής ναοδομίας.

⁵⁰ Π. Α. Βοκοτόπουλος, *Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸ Φανάρι. Συμβολὴ στὴν μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Αθήνα 2012, σχέδ. 2, 3.

⁵¹ Ε. Χατζητρούφωνος, *Το περίστωο στην υστεροβυζαντινή εκκλησιαστική αρχιτεκτονική*, Θεσσαλονίκη 2004.

⁵² G. Velenis, «Οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι Θεσσαλονίκης καὶ ἡ Σχολὴ τῆς Κωνσταντινούπολης», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4, JÖB 32/4* (1981), 466-467, εικ. 5-7.

⁵³ Sl. Ćurčić, *Gračanica, King Milutin's Church and its Place in Late Byzantine Architecture*, University Park – Λονδίνο 1979, πίν. 8-10.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Ενώ η παρούσα μελέτη είχε κατατεθεί για δημοσίευση στον ανά χείρας τόμο, κυκλοφόρησε μια αξιόλογη μονογραφία για τη Βασιλική του Καλέκαπι, που αποκαλύφθηκε ανασκαφικά στην Ηράκλεια-Περίνθο της Ανατολικής Θράκης⁵⁴. Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με αίθριο και κάποια προσκτίσματα, ανάμεσα στα οποία και μία κιονοστήρικτη στοά, παράλληλη με τη βόρεια πλευρά του ναού και θεμελιωμένη σε αρκετά χαμηλότερη στάθμη από το δάπεδο του αντίστοιχου κλίτους⁵⁵. Στο δυτικό πέρας της στοάς υπάρχει ίδιου πλάτους κλίμακα προσπελάσιμη από το αίθριο, γεγονός που συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι οδηγούσε σε υπερκείμενο όροφο της στοάς, ενδεχομένως και ακόμη ψηλότερα, στα υποτιθέμενα υπερώα του νάρθηκα και των πλευρικών κλιτών.

Η συγκεκριμένη στοά θεωρήθηκε από τους ανασκαφείς ως απλό υπόστεγο και συνδέθηκε λειτουργικά με το παράπλευρο τείχος. Ωστόσο, η όλη σύνθεση του έργου και ο τρόπος προσαρμογής της στοάς στο βόρειο κλίτος, με το οποίο έχει ίδιο μήκος, δεν αφήνει περιθώρια αμφιβολίας ότι σχεδιάστηκε για λειτουργικές ανάγκες της βασιλικής. Θα μπορούσε κάλλιστα να αποτελεί την υποδομή ενός πλευρικού μεσοπατώματος, όπως εκείνα της βασιλικής του Λεχαίου, με στάθμη δαπέδου γύρω στα 2 με 2,5 μ. ψηλότερα από το βατό επίπεδο του βόρειου κλίτους.

Υπενθυμίζεται ότι στην περίπτωση της Βασιλικής του Λεχαίου τα μεσοπατώματα λειτουργούσαν ως δύο παράπλευρα κλίτη φερόμενα από κάθετους προς το κυρίως σώμα τοίχους, ενώ στη Βασιλική της Περίνθου

το μεσοπάτωμα είναι μονόπλευρο, όπως στη Βασιλική Γ΄ των Φιλίππων, και συνδυάζεται με κιονοστήρικτη στοά, που θα μπορούσε να εξυπηρετεί και βοηθητικές λειτουργίες του παράπλευρου τείχους.

Κατά το πλέον πιθανό, μονόπλευρα θα ήταν και τα μεσοπατώματα στη Βασιλική Α΄ των Φιλίππων καθώς και στη Βασιλική της Νέας Πέλλας. Γενικώς, θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι τα παράπλευρα μεσοπατώματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών λειτουργούσαν κυρίως ως χώροι φιλοξενίας κοριτσιών και γυναικόπαιδων, ως ένα είδος γυναικωνίτη.

Μια ιδέα ενός τέτοιου χώρου προσφέρει η «ιστορική τοιχογραφία» της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη με την παράσταση «τῆς ἐκκλησίας τῆς ἐν τῷ Σταδίῳ», δηλαδή της πεντάκλιτης βασιλικής που προϋπήρξε στη θέση του ναού της Αγίας Σοφίας. Στη σχετική παράσταση πλήθος γυναικών συνωστίζονται σε ένα χαμηλού ύψους υπερώο, τρομαγμένων από την εισβολή ἐφιππων στρατιωτών εντός του επισκοπικού ναού της Θεσσαλονίκης⁵⁶.

⁵⁶ Για το θέμα αυτό, βλ. Γ. Βελένης, «Ἐφιππος ἅγιος στην ιστορική τοιχογραφία του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης», Ε. Κουντούρα-Γαλάκη (επιμ.), *Οἱ ἥρωες τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας. Οἱ νέοι ἅγιοι, 8ος-16ος αἰ., Διεθνὲς Συμπόσιο Ἀγιολογίας*, Αθήνα 2004, 375-392, εικ. 4-8.

Προέλευση εικόνων

Εικ. 1: Guidobaldi, «Il “Tempio di Minerva Medica”», ό.π. (υποσημ. 10), εικ. 7. Εικ. 2, 7: Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή ἀρχιτεκτονική*, ό.π. (υποσημ. 6), εικ. 43, 88. Εικ. 3: Grabar, *Martyrium*, ό.π. (υποσημ. 11), εικ. 16. Εικ. 4, 5: φωτογραφία: Γ. Φουστέρης. Εικ. 6, 9β: σχέδια: Γ. Βελένης. Εικ. 8: σχέδια: Μ. Βελένης. Εικ. 9β: Ορλάνδος, *Ἡ Παρηγορήτισσα*, ό.π. (υποσημ. 49), εικ. 44. Εικ. 1, 2, 3, 9α: ανασχεδιάσεις: Γ. Φουστέρης.

⁵⁴ St. Westphalen, *Die Basilika am Kalekapi in Herakleia Perinthos. Bericht über die Ausgrabungen von 1992-2010 in Marmara Ereğlisi*, Tübingen 2016.

⁵⁵ Ό.π., εικ. 19, 20 σ. 17-18, εικ. 30 σ. 25.

Georgios Velenis

INSPIRATION AND CREATION IN BYZANTINE ARCHITECTURE

The 5th century could be characterized as the “century of the timber-roofed basilicas”, a type of building that could be adapted from already existing formulas at the instigation of the local authorities. What was missing was the architectural expression of the heavenly world and the cross-shaped organization in the design. The relevant symbolism was conveyed with the erection of various types of buildings, mainly martyria, built following a cruciform or centralized layout. Yet, compositions of this type were unsuitable for episcopal churches, for which the oblong basilica was perfectly appropriate. However, whereas the desirable symbolism was passed in various ways to the timber-roofed basilicas, the related types presented serious disadvantages, because of the extensive use of wood. Thus, the creators focused their research on types of domed churches following an elongated configuration.

During the planning for the Hagia Sophia in Constantinople, a hexagon divided in two was combined with a square between them; this combination ensured the basilican plan with a domed space in the center, for the symbolism of the heavenly dome. What its creators were unable to introduce at the level of architectural composition, was the symbol of the cross, which was achieved during the period of Iconoclasm. Such an achievement is found in the church of Saint Sophia in Thessaloniki, where the shape of the cross begins from the foundations. The road toward the cross-in-square church was now open. Until then, architects were primarily preoccupied with securing diffuse lighting, which was not sufficiently achieved with the elongated domed types, whereby several disadvantageous positions occurred in terms of visual access to the enacted ritual. The type of the Hellenistic basilica responded exactly to this need.

This logic explains the progressive development of the basilica from the end of the iconoclastic period toward

the Middle Byzantine period. This was when the advantages of each case were exploited and new types were created. The domed covering of the tripartite sanctuary was selected and the three-aisled timber-roofed composition for the naos, in order to ensure the unobstructed view toward the enactment of the offices of the Church.

The matter of the view toward the axis of the nave constituted a basic requirement, which was dealt with in various ways. In regions which had experienced democratic systems of government three-aisled basilicas are found locally, in contrast to others, where one finds churches with many more aisles. The addition of aisles created a sort of separation among the faithful in terms of visual, as well as acoustic access. This disadvantage passed easily to regions and cultures lacking the legacy of democratic experiences.

With regard to the presence of multi-aisled basilicas in those regions, one could attribute it to the needs to serve large communities. However, such an interpretation is refuted by the fact that galleries are found in a significant number of basilicas with less aisles. Besides, from the point of view of usable space, a three-aisled basilica with galleries is equivalent to a five-aisled one, whereas a five-aisled basilica with galleries could be equated with a nine-aisled one.

The basilicas with a double stylobate are of special interest; its presence attests to the existence of intermediate galleries. In all cases of this type, the aim was to ensure the best view toward the central aisle. A prominent example of this specific tendency is the basilica of Lechaion, where a structural element not found in any other monument appears, namely the perpendicular walls, which jut out prominently like buttresses. In these elongated zones there must have been two additional aisles, in the form of entresols.

Middle Byzantine church building developed additional characteristics, which began to be crystallized toward the end of the 9th century. This was the time

of the predominance of monastic communities, which were the agents of new architectural trends. With time, attention focused on what was depicted and what was enacted in front of the sanctuary.

These were new parameters that defined the further development of Byzantine architecture. The need to execute extensive iconographic programs required large surfaces, a fact which limited lighting. This trend culminated toward the end of the 12th century. Thereafter, they devised various ways, in order to meet the new requirement, but at the same time not to be deprived of works of morphological interest. This resulted in the creation of an architecture with remarkable variety in façades, which culminated in the Late Byzantine period.

A further new element, decisive in the composition of churches of the Middle Byzantine period, was the reinforcement of the transverse axis, which was a choice of particular importance for the development of the templon. Thus, a new parameter emerged in architectural planning, with demands for local lighting in front of the tripartite sanctuary, which was achieved thanks to sizable windows at the ends of the transverse axis.

Also noteworthy is the issue connected with the prevalence of monasticism and the erection of several monasteries, a fact which resulted in attracting large numbers of faithful at the expense of episcopal churches. Thus, it became necessary to increase the capacity of monastic *katholika*, a requirement which contributed to the selection of types with expanded naos space. Accordingly, the need to further enlarge space was fulfilled with broad narhexes.

During the Late Byzantine period, the question of capacity was dealt with in various ways, such as the elongation of the naos with additional columns or with unusually large intercolumniation. A solution to the same matter was given also by the unification of the narthex with the naos, a common phenomenon after the end of the 13th century.

Translated by Nicholas Melvani

*Professor emeritus
Aristotle University of Thessaloniki
velenis@hist.auth.gr*